

Från Norden finns enstaka belägg för hungersnöd. I annaler från denna tid nämns det vanliga folkets liv sporadiskt, och hungersnöd bara för år 1291. I ett Eriksmirakel från de första åren av 1300-talet omtalas att det rådde svår hungersnöd orsakad av torka som i flera år hade plågat Sverige.

År 1315 omtalas mycket regn i Danmark och från följande år finns en gåtfull notis från Sverige om att det regnade blod. Ett brev från en fogde i Uppland ger ett konkret belägg från 1316. Han skrev till sin uppdragsgivare att han kunnat köpa ett stort antal djurhudar billigt tack vare boskapspesten. Erikskrönikan har sin dramatiska kulmen dessa år, med Håtunaleken och Nyköpings gästabud. Men krönikeskrivaren är likgiltig för böndernas liv, och missväxten nämns inte. Sannolikt har dock även Sverige drabbats av liknande svårigheter som övriga länder i denna del av Europa.

De svåra hungeråren kan ha bidragit till att förbereda pestepidemien genom att skapa en försvagad generation. Många av de vuxna på 1340-talet hade varit undernärda barn i slutet av 1310-talet.

Om befolkningsexpansionen avstannade redan före digerdöden har diskuterats, men tendensen är inte entydig. I centrala områden av Europa, som i delar av Italien, har befolkningsökningen förbytts i stagnation redan före 1350. I andra områden, som stora delar av England, har expansionen fortsatt fram till digerdöden.

Från södra Sverige finns enstaka belägg för ödelagda gårdar före 1350. I stora delar av landet, särskilt i de sist koloniserade delarna av nordligaste Sverige, fortsatte nyodlingen med oförminskad styrka in i 1300-talets första hälft.

En parallell diskussion rör avkastningens storlek. Om denna sjönk före 1350 skulle det kunna vara ett förebud om en ankommande katastrof. I områden med goda räkenheter, som England, har man inte kunnat visa någon sådan tendens. Ofta har arealavkastningen kunnat öka med stigande folkmängd eftersom mera arbete investerats på åkrarna. Däremot har arbetsavkastningen sjunkit, det vill säga produktionen per individ.

AGRARKRIS

Efter stora katastrofer kan återhämtningen vara snabb. Under de första årtiondena efter 1350 kan man i flera delar av Europa notera en tillfällig återhämtning. Från Sverige finns ett utmärkt källmaterial i Uppsala domkyrkas jordeböcker. Den äldsta boken är

från 1344 och den därefter följande från 1376 och de inringar således digerdöden. Domkyrkans ägor sträckte sig över Uppland, med en koncentration till slättbygden kring Uppsala. År 1376 antecknas att nästan en fjärdedel av det totala jordinnehavet bestod av gårdar som helt eller delvis var nyodlade, eller snarare återuppodlade. En fullständig analys har inte gjorts, men huvudsakligen låg dessa gårdar i de centrala bygderna och var ovanliga i de mer perifera områdena. Vad som hade skett var säkerligen att personer som inte haft någon gård eller haft mindre gårdar fick ta över goda gårdar som blivit lediga.

Denna återhämtning var bara tillfällig. Befolkningskurvan fördes för en lång tid ned till en lägre nivå. Detta var en kris, i den meningen att samhällets totala produktion sänktes, och skeendet var allmänneuropeiskt.

Senmedeltidens kris var i stort sett okänd för historiker fram till 1900-talet början. Den blev en av historievetenskapens stora upptäckter, och gjordes ungefär samtidigt av forskare i England, Tyskland och även i Norge under mellankrigstiden. Noggranna genomgångar av jordeböcker, räkenskaper och studier av arkeologiska lämningar visade att gårdar hade ödelagts och befolkningen minskat under en hundraårsperiod 1350–1450. Beteckningen för denna period blev ”senmedeltidens agrarkris”.

Efter andra världskriget etablerades en intensivare kontakt mellan olika nationella forskargrupper, och senmedeltidens agrarkris avancerade från en icke-fråga till en huvudfråga för historikerna. Man försökte dels klarlägga dess omfattning och utbredning, dels förstå dess orsaker.

1800-talets stora historiefilosofier hade skapats utan kännedom om agrarkrisen. Den nya insikten var att utvecklingen inte alltid gått framåt utan att det funnits långa perioder av stagnation och tillbakagång. Denna historiesyn var inte bara vetenskapligt grundad, den hade också sin bistra samtidsbakgrund med två världskrig och en djup ekonomisk kris under 1900-talets första hälft.

Ödeläggelsens omfattning

På 1960-talet samlades ett antal nordiska historiker kring ett gemensamt projekt, Ödegårdsprojektet, för att ge ett samlat bidrag till den europeiska diskussionen. Under det följande årtiondet och in på 1980-talet publicerades en rad arbeten. De norska och svenska historikerna använde olika metoder, vilket medför att resultaten inte är helt jämförbara.

I Norge försökte historikerna identifiera det totala antalet gårdar som funnits före digerdöden. I Sverige registrerades endast de noteringar om ödelagda gårdar som kunde beläggas i det skriftliga materialet. Eftersom endast ett fåtal gårdar nämns och de jordbrev som utgör en stor del av beläggen dessutom inte alltid anger om gården var i bruk eller ej, kom de svenska undersökningarna att ange siffror under den verkliga ödeläggelsen, minimisiffror. Den svenska forskningen tog också upp de spår av senmedeltida ödeläggelse som fanns i 1500-talets jordeböcker.

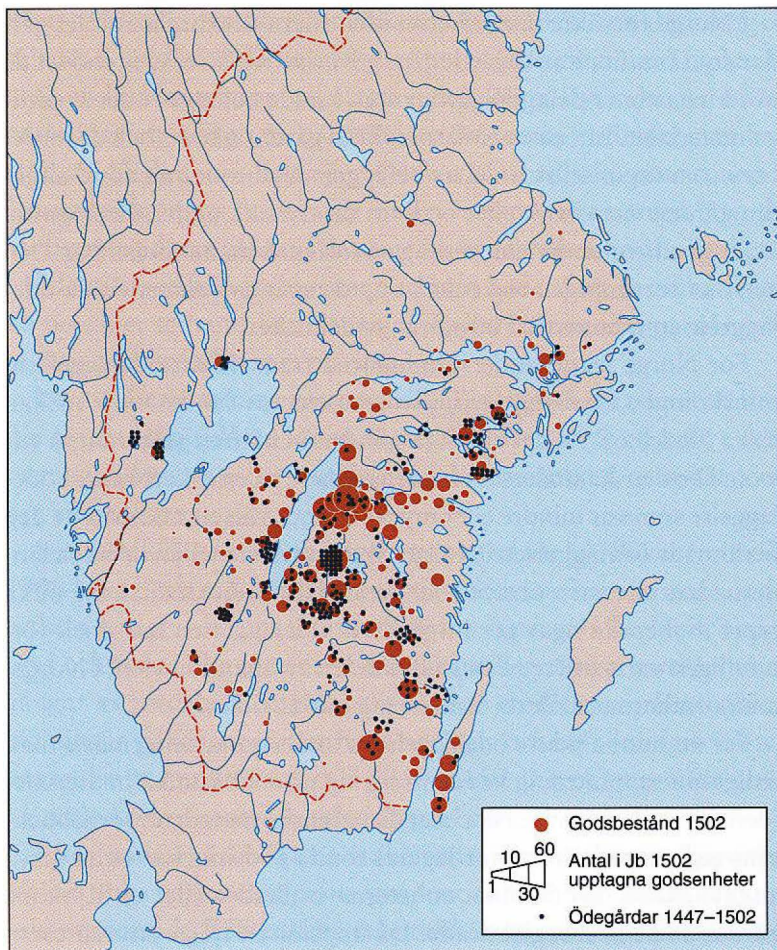
För Norge ledde undersökningarna fram till att ödeläggelsen, minskningen i bebyggelsen, i större delen av landet varit mellan cirka 50 och 65 %, det vill säga mindre än hälften av gårdarna var kvar. De svenska undersökningarna visade på en säkert belagd ödeläggelse som var mindre eller mycket mindre än en tredjedel av den beräknade ödeläggelsen i Norge. Skillnaderna mellan de båda länderna har inte varit så stor som denna jämförelse mellan två olika typer av beräkningar ger intryck av. Ödeläggelsen har dock förmodligen varit större i den västra delen av Skandinavien, i Norge, men orsakerna till detta lämnar jag här åt sidan.

För att kunna skatta ödeläggelsens totala omfattning måste man enligt min uppfattning koncentrera sig på det bästa källmaterialet (detta är varken den norska eller den svenska metoden). Jordeböckerna registrerade större jordägares totala gods innehav och i dessa angavs också om de olika enheterna brukades eller ej. Kyrkans gårdar är de bäst registrerade. Då uppstår en fråga om representativitet. Å ena sidan är det sannolikt att ödeläggelsen varit större bland kyrkans gods, delvis beroende på att de som donerade gårdar till kyrkan för att rädda sin själ helst valde sådana gårdar som var öde. Å andra sidan skedde den första registreringen hundra år efter digerdöden, och ger därför en underskattning eftersom gårdar som ödelagts tidigt kan ha försvunnit helt ur minnet och ur noteringarna.

För Sverige ger Vadstena klostrets jordeböcker den bästa täckningen eftersom klostrets gårdar från 1447 till 1502 registrerades ett halvdussin gånger. För hela Vadstena kloster, med ungefär 1 000 gårdar spridda över stora delar av landet, var det cirka 30 % av gårdarna som någon gång registrerades som öde. Ödeläggelsens fördelning är som väntat hög i perifera skogstrakter och lägre på slättbygden.

Genom att kombinera ytterligare ett antal källor: skattelängder från 1300-talets början, tiondelängder från sent 1300-tal och bör-

Vadstena klosters godsbestånd år 1502 jämfört med antalet gårdar som någon gång registrerats som öde 1447–1502. Även om en exakt jämförelse inte kan göras syns huvud dragen. Slättbygder, som centrala Östergötland, hade relativt få ödegårdar jämfört med skogsbygder, exempelvis gränsområdet mellan Östergötland och Småland.

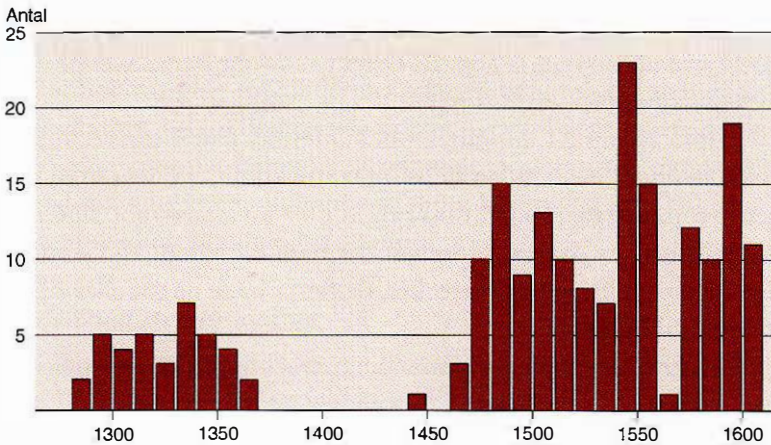

jan av 1400-talet, samt andra tidiga jordeböcker, kan man visa att ödeläggelsen i Sverige genomgående var mer omfattande under perioden 1350–1450 än vad som hittills antagits. Därtill kommer en arkeologisk dokumentation som också visar en mer omfattande kris än den som Ödegårdsprojektet kom fram till. Kulturgeograferna bidrar till att utmejsla denna nya bild genom analyser av kartmaterial från 1600-talet där det finns spår av ödelagda gårdar, vilka med indirekta metoder kan dateras till medeltid.

Även om omvärderingen ännu pågår kan den övergripande bilden ges. Ödeläggelsen var som mest omfattande före 1450, då bottennivån nåddes. Därefter kom ett stadium av stagnation som omkring 1500 övergick i expansion. I skogsbygderna kan antalet ödelagda gårdar varit så många som hälften eller mer av alla gårdar. På slättbygderna har ödeläggelsen tillfälligt kunnat bli omfattande efter pestepidemierna, men därefter kom en återbesättning,

och antalet långvarigt övergivna gårdar begränsades till ned mot en tiondel. Den totala nedgången är svår att skatta, men i södra och mellersta nuvarande Sverige har kanske omkring en tredjedel av gårdarna blivit ödelagda under senmedeltiden. Befolkningsminskningen har sannolikt varit något mindre eftersom det främst var små gårdar som lades öde.

Mot slutet av medeltiden var ödeläggelsen nere i 10–20 %. De norska katastrofnivåerna nådde Sverige inte ned till. Däremot ligger landet i paritet med de flesta andra länder i Europa. Beräkningarna har ofta gjorts med bättre källmaterial än det vi har, och man har strävat efter att skatta befolkningsutvecklingen (som inte helt kan jämföras med minskningen av antalet gårdar). Mellan cirka 1350 och 1450 var nedgången i England cirka 50 % och i stora delar av Frankrike nästan lika stor, i Italien cirka 40 %, i Spanien cirka 20 % och Tyskland kanske 25 %. I Östeuropa var nedgången som regel i nivå med Tysklands eller lägre. Totalt har nedgången i Europa under denna hundraårsperiod skattats till omkring en tredjedel.

Daterade trähus i Dalarna, Härjedalen, Jämtland, Hälsingland, Gästrikland och Uppland. Flertalet är från Dalarna. Dateringarna har gjorts med årsringar i träet och visar när träden till stockarna fälldes. Under en lång tid efter digerdöden har man inte byggt nytt.

De regionala skillnaderna inom länderna har varit mycket stora, huvudsakligen med samma mönster som i Sverige. De perifera områdena med sämre jordar har lämnats. Från det bergiga Thüringen i mellersta Tyskland, från Centralmassivet i Frankrike, från norra England, från de sandiga jordarna i västra Jylland har folk vandrat mot de bördigare områdena. Även krigszoner, som Normandie under hundraårskriget, drabbades hårt.

Öar av expansion

I Sverige utgjorde det norrländska kustlandet ett undantag, liksom större delen av Finland. Det skriftliga källmaterialet är synnerligen torftigt eftersom det finns mycket få omnämningar i jordböcker eller brev. Ett visst underlag ger dock en skattläggning som gjordes 1413, och en jämförelse med de äldsta uppgifterna från början av 1500-talet tyder på att antalet gårdar åtminstone inte har minskat.

Förklaringen till att detta område inte drabbades av krisen var kanske att katastrofen slog till då nyodlingen fortfarande var i ett dynamiskt skede. Detta var den yttersta och fortfarande expansiva fronten för den tidigmedeltida agrarrevolutionen under första hälften av 1300-talet. Liksom i Östeuropa kunde expansionen delvis återupptas.

Undantaget gäller dock inte jordbruket i Nordsveriges inland. I Jämtland lämnade de självägande bönderna många jordabrev efter sig, och den dokumenterade ödeläggelsen var nästan av samma dimension som den norska.

Ett annat undantag, och av andra orsaker, var städerna (liksom Bergslagen). Även städernas befolkning sjönk inledningsvis, men återhämtningen kom snabbare. Detta gällde inte bara i Sverige utan också stora delar av Europa.

Några egentliga uppgifter om städernas storleksutveckling i Sverige under medeltiden finns inte. Stockholm var den utan tvekan största staden, med omkring 6 000 invånare mot slutet av medeltiden. Av övriga städer var det bara ett halvdussin som låg över eller omkring tusenstrecket, de flesta hade något eller några hundratal invånare.

En grov mätare på stadsväsendets utveckling är hur många städer det fanns. Dateringen av en stads grundartid avgörs oftast med arkeologiska belägg. De äldsta städerna är från omkring år 1000 med Birka som föregångaren. Under 1000- och 1100-talen ökar antalet med 5–6 nya städer per århundrade. Perioden från omkring 1200 fram till digerdöden hade en snabb ökning med cirka 30 nygrundade städer inom nuvarande Sveriges gränser. Därefter följde en period på ett halvt århundrade med ett fåtal nya städer. Den enda säkra är staden Vadstena som uppstod runt klostret på 1380-talet. Dessutom finns ett fåtal osäkra fall, som förmodligen funnits redan före 1350, även om de första bevisen för deras existens är från tiden strax därefter. Från omkring 1400 började en ny period med stadsgrundanden, och fram till omkring 1500 grun-

dades 15–20 nya städer. Inga av dessa tillkom i Mälardalen där det fanns många städer redan före digerdöden, men sannolikt har flera av mälardalsstäderna haft en ökande befolkning under senmedeltiden. Åtminstone Stockholm har sannolikt ökat från mitten av 1400-talet. Bergsbrukets expansion gör det sannolikt att även städer som Arboga och Västerås ökat under 1400-talet.

De nya städerna grundades i södra Nordsverige, i Västergötland, utmed västkusten samt i Skåne. Detta skulle kunna tolkas som att dessa områden klarade sig bättre undan krisen, men en mer sannolik tolkning är att handel och köpenskap utvecklades dynamiskt och att det därför fanns möjlighet att etablera nya städer. I övriga Europa, där vi har ett bättre källmaterial, finns inget omedelbart samband mellan den omgivande regionens och städernas befolkningsutveckling. London expanderade kraftigt i ett land där befolkningen minskade mycket.

Städer har före industrisamhället inte varit miljöer där det skapats stora födelseöverskott och deras ökade andel av befolkningen skedde genom inflyttning. Minskningen av landsbygdens befolkning var dock endast i någon mån ett resultat av städernas ökning. Fortfarande, i början av 1500-talet, var stadsbefolkningens andel mindre än 5 % av hela befolkningen.

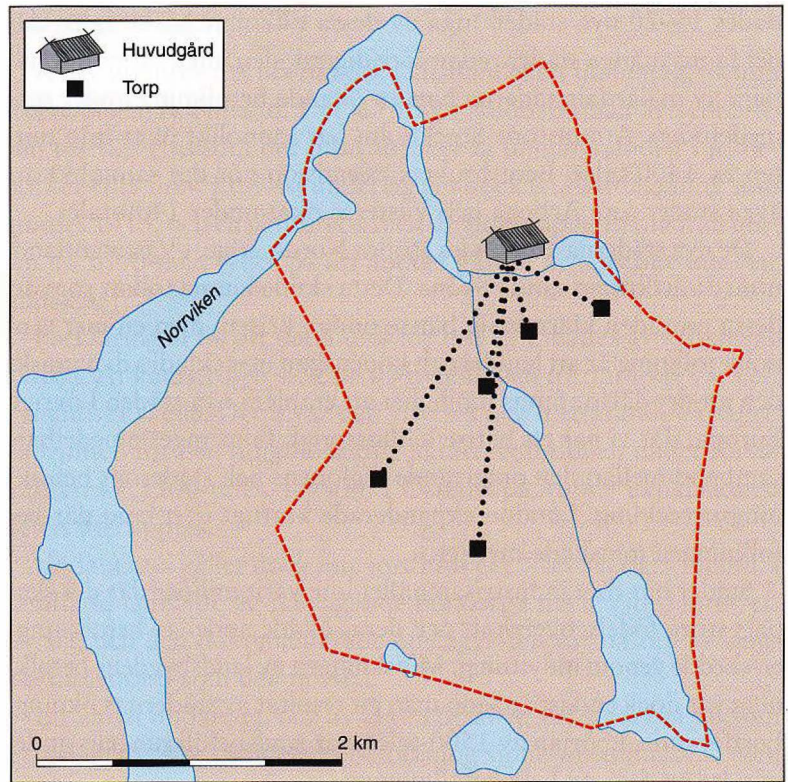
En motsvarighet till städernas relativa expansion var Bergslagens vitalitet. Några detaljerade studier över bebyggelseutvecklingen i dessa regioner har inte gjorts, men järnexporten ökade och Bergslagens politiska inflytande stärktes. Sakerligen var detta kombinerat med en växande befolkning.

Godsstrukturen förändras

Befolkningsnedgången bidrog till en omvandling av godsstrukturen. Före senmedeltiden var de stora jordägarnas huvudgårdar ganska många men ofta tämligen små. De förestods av en bryte och omgavs av småjordbruk som levererade arbetskraft (se sidan 100). På underliggande gårdar fanns även hantverkare, och godsen var till stor del självförsörjande. I många fall åkte jordägaren runt med sitt följe för att konsumera överskottet. Underlydande landbor var ofta knutna till, och levererade till, någon av huvudgårdarna. Dessutom fanns självägande bönder som i stora delar av landet var helt dominerande till antalet.

Förändringen i godsstrukturen syns vid en jämförelse mellan de äldsta jordeböckerna från omkring 1300 och senare belägg. Den centrala enheten kallades tidigare "curia", huvudgård. Sådana

Huvudgården Skällnora i Uppland med underliggande torp i början av 1300-talet. I mitten av 1400-talet hade den stora gården delats upp och blivit en by med tre landbögar.

gårdar var 2–6 gånger större än kringliggande gårdar, och i dess omedelbara närhet fanns de små torpen. Ofta tillfogas i ägobeskrivningen att en "curia" såldes eller skänktes bort "cum colonis", med tillhörande underliggande gårdar.

När vi möter samma gårdar på senmedeltiden är huvudgårdarna ofta uppdelade på flera landbor. Jordägaren hade genomfört en egalisering, som innebar att de gårdar som en jordägare ägde i en by gjordes likstora. Sådana egaliseringar underlättade administrationen och har förekommit i alla tider. Samtidigt hade de små torpen ofta försvunnit eller slagits samman till självbärande landbögar.

Att godsstrukturen ändrade karaktär understryks också av att beteckningen "bryte" försvann efter slutet av 1300-talet. Dessa brytar, som i sin personliga ställning till jordägaren haft en för oss sentida betraktare mångfasetterad rolluppsättning som en blandning av fogdar, bolagsmän och landbor, sjönk oftast socialt och blev landbor.

Godsen styrdes framgent enbart av fogdar, tjänstemän som avlönades. Fogden eller hans män red runt för att kontrollera land-

borna, men de avgiftspliktiga bönderna fick själva föra fram sina produkter, ofta över långa sträckor.

De adliga avelsgårdarna (se nedan) blev under senmedeltiden färre och fick alltmer karaktären av uppsamlingsplatser för de produkter som landborna levererade. Förändringen framgår inte bara av det skriftliga materialet, utan även av det arkeologiska. Ett indicium är sammansättningen av husdjursbenen. Benmaterialet från den tidiga medeltidens huvudgårdar skiljer sig inte märkbart från andra gårdar. I senmedeltidens borgar och slott visar avfallet en högre andel av nötboskap, vilket är typisk för platser dit varor förs.

Jag gör en viss terminologisk skillnad mellan storgårdarna under olika perioder, även om de olika betydelseerna flyter in i varandra och kan användas för olika perioder. Med storgård avses här en gård som var betydligt större än normalgården, ett jordbruk i stordrift.

Den tidiga medeltidens adliga och kyrkliga storgårdar, av skiftande storlek, kallas genomgående "huvudgårdar". Detta betonar att de var centralgårdar för underlydande enheter.

På senmedeltidens till antalet färre storgårdar drevs jordbruket mera under direkt kontroll av jordägaren och dennes fogde. Dessa gårdar kallas därför "avelsgårdar", där avel har den gamla allmänna betydelsen avkastning och produktion. (En samtida beteckning var "ladugård", ett ord som har en intressant etymologi från beteckning för en samlingsplats för förråd, "lada", till beteckning för en jordägares egendrift, fram till vår tids beteckning för fähus).

Ordet sätesgård är medeltida, och avser boställe för adelsman. Här används det för den eftermedeltida perioden, då det också har en skatteteknisk betydelse, eftersom särskild skattefrihet gavs för sätesgårdar.

Blandformer har alltid förekommit. Totalt dominerande var det tidigmedeltida godssystemet inte. Förändringen kan ha börjat före digerdöden, men det var agrarkrisen som undergrävde det gamla systemet, framför allt genom att det blev svårare att rekrytera brukare till de små torpen. Det fanns dock torp även under senmedeltiden.

Förutom ödeläggelsen hade omläggningen också andra orsaker. En är att godsdriften gradvis effektiviserades, med jordeböcker och alltmer professionella förvaltare. Därmed kunde kunskapen om en stor och spridd godsmassa upprätthållas utan det finmaskiga nät

av personliga kontakter som utmärkte den tidigmedeltida godsstrukturen.

Omstöpningen under slutet av 1300-talet kan också ses som en del av den ständiga böljegången mellan de två sätt på vilka en godsägare kunde organisera sina egendomar. Antingen kunde en stor del av jorden läggas under direkt drift, och då måste mycket arbetskraft avtvingas de underlydande. Eller så kunde nästan all jord delas ut till brukare på underlydande gårdar som då levererade pengar eller naturprodukter till jordägaren. Stordriften fick efter senmedeltidens nedgång en viss återkomst på 1600-talet och 1700-talet. Även då spelade torpare, som hade sin arbetskraft att erbjuda, en viktig roll liksom dagsverksbönder.

Men det vore förenklat att se detta som historiens återupprepning. Under detta till synes cykliska förlopp ligger en gradvis omvandling av förhållandet mellan de stora jordägarna och deras underlydande brukare. Den tidiga medeltidens godssystem bar ännu på många drag av träldom med direkt kontroll av människor. 1600-talet var i stället präglad av den feodala starka staten, och många av den tidens sätesgårdar hade tillkommit på grund av statens skattebefrielse.

Förändringens omfattning under senmedeltiden är svår att precisera. Av de 17 huvudgårdar som nämns i Uppsala domkyrkas register från 1344 var det bara en som fortfarande var avelsgård i slutet av 1400-talet. I Skoklosters jordebok anges att två tredjedelar av jorden låg under olika huvudgårdar i början av 1300-talet, medan resten var landbogårdar. Detta kan tyda på att omvandlingen varit radikal. Men de tidiga jordeböckerna är svårtolkade. En huvudgård kunde vara uppdelad så att bryten brukade en del och landbor andra delar. Både för 1200-talets huvudgårdar och 1600-talets säterier gäller att de inte alla behöver ha varit storgårdar, även om många var det.

DRIFTEN LÄGGS OM

Under befolkningsnedgången lämnades de sist upptagna odlingarna först. Människorna gav sig iväg från de små skogsgårdar som deras nära förfäder med möda tagit upp. Det betydde dock inte att erövringarna från utmarken övergavs.

Paleoekologer har genom pollenanalys sökt efter belägg för ödeläggelse från senmedeltiden. Egendomligt nog har den senmedeltida agrarkrisen givit få utslag i pollenregnet. Från Skåne i söder